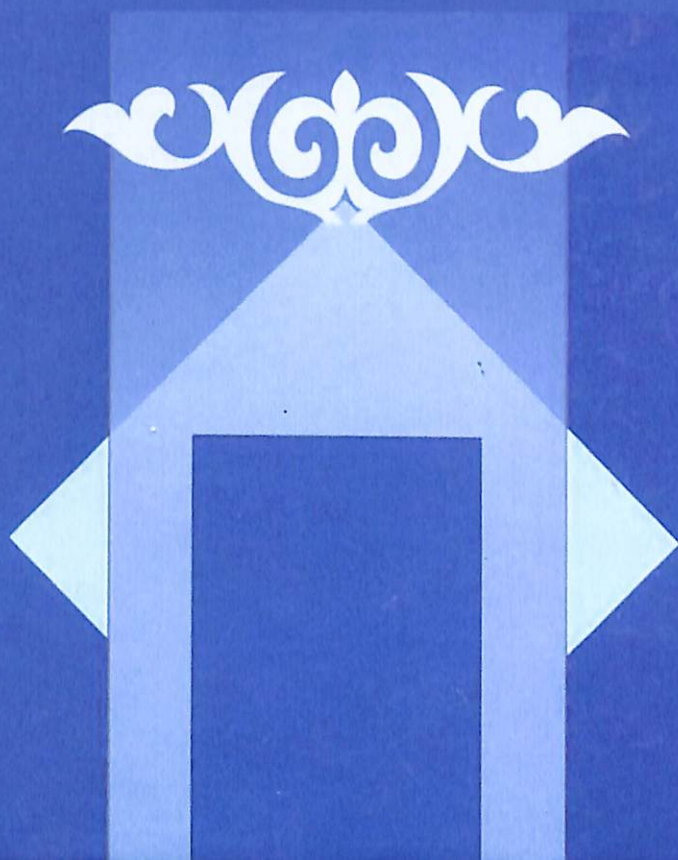

Усербай Байкабилов

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ОРТА АРНАУЛЫ
БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

ТАШКЕНТ ОБЛЫСЫ ШЫРШЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТЫ

БАЙКАБИЛОВ УСЕРБАЙ АЛИМХАНОВИЧ

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ

*(Жоғары оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиеті
мамандығына арналған оқулық)*

ЎЗБЕКISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

ТАШКЕНТ
«ZEBO PRINT»
2022

УДК 373.167.1
ББК 81.3Қаз-931
К75

Байкабилов У.А.

Қазіргі қазақ әдеби тілі. [Мәтін]: оқулық / Усербай Алимханович Байкабилов. – Ташкент «ZEBO PRINT» 2022 - 184 б.

Оқулықта қазіргі қазақ әдеби тілін меңгеруге қатысты мәселелер дәйектелген. Мұнда тіл білімінің синтаксис саласы жүйелі түрде көрініс тапқан.

Әрбір бөлімнің маңызын ашуда белгілі лингвист ғалымдардың пікірлері мен еңбектеріне сүйене отырып, қазақ тілінің синтаксисі қысқа, түсінікті баяндалған. Оқулық жоғары оқу орындарының 5111300 – Ана тілі және әдебиеті (қазақ тілі мен әдебиеті) мамандығына арналған.

Пікір білдірушілер:

А.Шофқаров - *ТОШМПИ-дің «Өзбек тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к., доцент.*

Ы.Құттымұратова - *Әжінияз атындағы НМПИ-дің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі (PhD).*

Бұл оқулық Өзбекстан Республикасы Жоғары және орта арнаулы білім министрлігінің 2020 жылғы 17 марттағы 106-санды бұйрығына негізделіп, оқулық ретінде баспаға рұқсат етілді. (№ 106-157).

ISBN 978-9943-8463-2-6

КІРІСПЕ

Әрбір мемлекеттің болашағы – жастар екені даусыз. Жан-жақты жетілген, парасаты мен пайымы мол, асқақ рухты, туған елі мен Отанын сүйетін ұлтжанды әрі үйлесімді дамыған азамат тәрбиелеу – заман талабы.

Мұндай азаматты тәрбиелеуге жетудің кепілі – заман талабына сай, таным қажеттілігін қанағаттандыратын, еліміздің ұлттық идеологиясы негізіне сәйкес келетін, жоғары сапалы әрі ыңғайлы оқулықтар мен оқу қолданбаларын жарату.

Елбасымыз Ш.М.Мирзаяевтің бес стратегиясының төртінші басқышында көрсетілген: «Жастардың руханиятын өркендету, олардың ортасында кітапқұмарлықты кең түрде насихаттау бағыты» мысалында оқулықтар мен оқу құралдарын жазу, жастардың оқуға деген қызығуын арттыру басты талаптардың бірі болмақ.

Бүгін еліміздің жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар біршама жүйеленген, қоғамның ілгерілеу дәрежесі өрлеу үстінде болғандықтан оқулықтардың жазылу талабы уақыт өткен сайын күшеюде.

Қазіргі қазақ әдеби тілі курсы – тіл және әдебиет мамандарын дайындау үшін оқытылатын лингвистикалық пәндердің негізгі салаларынан бірі болып саналады. Бұл оқулықта қазіргі қазақ әдеби тілінің синтаксис салаларына теориялық тұрғыдан терңірек мәлімет береді.

Синтаксис саласы, сөз тіркесі, сөйлем, сөйлем түрлері, жай сөйлем түрлері мен оқшау сөздер, сөйлемнің бірыңғай мүшелері, құрмалас сөйлем және оның түрлері, төл сөз бен автор сөзі және пунктуацияның түрлері мен жасалу жолдары туралы мәлімет береді.

Бұл салада қазақ тіл білімі мамандары елеулі еңбектер жасаған. Жалпы тіл білімі мамандарынан М.Балақаев, Т. Қордабаев сияқты ғалымдар өз еңбектерінде қазақ тілінің синтаксис салалары жайлы ой-пікірлерін көрсетіп өткен болса, ал Ш.Бектұров, Р.Әмір мен Ж.Әміровалар синтаксистің қыр-сырын терең зерттеп, жоғары оқу орындарының филология

факультеттеріне арнап бірнеше оқулық, оқу-көмекші құралдар да дайындаған.

«... жас ұрпақты рухани-интеллектуал дәрежесін, санасы мен дүниетанымын арттыру, отанға және халқына деген шексіз махаббат сезімін оятуда және ұрпақ тәрбиелеуде кітап оқу мәдениеті ерекше маңызға ие. Өткізілген бақылау мен талқылаулар нәтижесінде бұл салада өз шешімін табу қажет болған өзекті проблемалар бар екені айқын. Әсіресе, жастардың рухани-ағартушылық, көркемдік эстетикалық талаптарына жауап беретін кітаптарды жоғары сапалы етіп бастыру, ұлттық және әлем әдебиетінің үлгілерін аудару, сондай-ақ перзенттерімізді балауса жастан бастап кітап оқуға баулу және электронды кітап оқу дағдысын қалыптастыру, қоғамда оқу мәдениетін дамытумен байланысты маңызды мәселелердің шешімін табу өзекті болып қалуда» - дейді, Президентіміз Ш.М.Мирзияев.

Бұл оқулық жоғары оқу орындарының филология факультеттеріне арналған бағдарламаға сәйкес жоғарыда көрсетілген авторлардың еңбектерінен пайдалана отырып толықтырып дайындалған. Еліміздегі бүгінгі жаңалықтар мен ұлттық идеологияға сүйене отырып, кейбір материалдарға өзгертулер енгізілген. Әрбір бөлім бойынша студент меңгеруі тиіс болған материалдар негізінде соңында студенттер білімін тексеру үшін сұрақтар мен тапсырмалар, глоссарийлер берілді.

І БӨЛІМ. СИНТАКСИС

Синтаксис туралы түсінік

Синтаксис - */грекше syntaxis/* - грамматиканың морфология сияқты өзекті саласының бірі. Грамматиканың тең құқықты, әрі өзара тығыз байланысты бұл екі саласының қарастыратын объектілері тілдің грамматикалық құрылысының мәселелері болады: морфология сөздердің грамматикалық жүйесін, құрылысын, сөз таптарының грамматикалық жүйесін, құрылысын зерттейді. Синтаксис грамматикалық ілім ретінде мынандай негізгі екі салаға бөлінеді: 1. Сөз тіркесінің синтаксисі. Онда сөздердің өзара тіркесу қабілеттілігі, тіркесу тәсілдері мен формалары, сөз тіркестерінің құрамы, олардың түр-түрі қарастырылады. 2. Сөйлемнің синтаксисі. Онда сөйлемнің құрылу принциптері, сөйлемнің құрамы, олардың түр-түрі қарастырылады.

Синтаксис бұл мәселелерді сөздерді сөздердің грамматикалық құрылысы жөніндегі ілімнен бөліп алып, олардан оқшау тұрған нәрсе деп қарайды, өзара тығыз байланыста қарастырады. Сондықтан сөздердің морфологиялық құрылысы синтаксистің де грамматикалық талдауының негізі болады. Лексикология мен морфология тіл ғылымының дербес салалары болуымен қатар, олар да синтаксистен байланысын үзбейді.

Сөз тіркесі – сөйлем құраудың материалды негізі де, сөйлем – кісінің ойын айтудың негізгі формасы. Синтаксис сөз тіркесін, сөйлем – кісінің ойын айтудың негізгі формасы. Синтаксис сөз тіркесін, сөйлемді, олардың түрлерін, сөйлем мүшелерін және басқа синтаксистік формаларды адамның ойын білдірудің грамматикалық тәсілдері ретінде, өзара байланысты категориялық тәсілдері ретінде, өзара байланысты категориялар ретінде қарастырады. Синтаксис сөздерді сөйлемнің бөлшектері ретінде, ал жалғауларды сөйлемдегі сөздерді бір-бірімен қиюластырып тұратын морфологиялық-синтаксистік категория ретінде тексереді.

Сөйтіп, сөз тіркесінің, сөйлемнің грамматикалық

құрылысын зерттейтін ілімді синтаксис десек, тілдің синтаксистік құрылысын да сол термин арқылы атаймыз.

Синтаксис мәселелерін зерттеу

тарихынан мағлұмат

Әрбір ғылым саласының басталу, жетілу, даму кезеңдері болады. Қазақ тіл білімінің бұғанасы бекіліп қалыптасқан қай саласын алсақ та, олардың әрқайсысының даму кезеңдері болған. Ғылым салаларының даму барысында оның әдепкі біртұтастық түйдегінің жеке мәселелері бөлшектеніп танылып сол саланың дербес бөлшегі болып та қалыптасуы мүмкін.

Қазақ тілінің синтаксис мәселелері ол баста жалпы сөйлем құрылысы орайында қаралып келсе, сол ғылым дами келе сөз тіркесінің синтаксисі 1950 жылдары бой көрсетіп, оның жеке мәселелері көптеген ғылыми зерттеудің объектілері болып, қазір солардың жүйелі тармақтары айқындалып, жасалу, жұмсалу заңдылықтары ашылды. Сөйтіп, сөз тіркесі жай сөйлем синтаксисінен бөлініп, өз алдына бөлек синтаксис ғылымының бір саласына айналды.

Сөз тіркесінің синтаксисі жайлы мағлұматты оның зерттелу тарихымен ұштастыра ұғыныспайынша көп мәселенің байыбына бара аламай қаламыз. Егер орыс тіл білімінде бұл синтаксис ғылымының бірнеше тарихы бар дейтін болсақ, қазақ тілі сөз тіркесінің зерттелу тарихы 50-60 жылдан әрі аспайды. Ол қысқа тарихтың тіл біліміне қосары айтарлықтай мол болғанымен, сөз тіркесі синтаксисі енді ғылымдық дербестігіне оқшауланып, бұғанасы бекіп келе жатыр. Қазақ тіл білімі үшін осылай болуының өзі заңды.

Қай ғылымның даму тарихына көз жіберсек те, әдетте олар жоқтан бар болып, тұтас қалпында дүниеге келеді де, соның ілгері даму барысында оның тармақталған салалары пайда болады. Мысалы, химия ол баста біртұтас ғылым болса, бұл күнде оның органикалық, органикалық емес биологиялық, катализ тәрізді бірнеше салалары бар. Сол сияқты тіл білімін, оның бір бөлігі – грамматиканы да, ертеде филологтар дәл

бүгінгідей саралап жік-жікке бөліп қарастырмайтын. Фонетика да морфология, синтаксис қатарында грамматиканың бір бөлігі деп есептелген. 1894-1897 жылдары орыс тілінде шыққан П.М.Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казак-киргизского языка» деген екі кітабы, олардан бұрын шыққан Қазамбектің және миссионерлер жазған «Алтай тілінің грамматикаларының» бөлігі болып, морфологияны «Этимология» деп атап, оған синтаксис мәселелері де енгізіліп, синтаксиске арналған синтаксис мәселелері де енгізіліп, синтаксиске арналған кітабында морфологияға қатысты мәселелері араластырылады. Бұл еңбек сол кездегі түркітанушылардың тіл мәселелерін ғылыми тұрғыдан қарастыруының дәрежесін бүгінгімен салыстырғанда, өте төмен екенін көрсетсе, екінші жағынан - өз заманының қазақ тіл біліміне қосқан үлкен үлесі. Ол – қазақ тілі жайында шыққан ең бірінші, әрі көлемді грамматика. П.М.Мелиоранский соны жазғанда, қазақ тілін өз ана тіліндей біліп, қазақ тілі материалдарын зерттей жүріп, солардың қорытындысы ретінде жазбаған, «Алтай тілінің грамматикасының» үлгісімен жазған, ол екі кітапта баяндалған көп мәселелер әлі күнге дейін өзінің құнын жойған жоқ.

1920 жылдары Ахмет Байтұрсыновтың «Тіл - құралдары» / үш кітап/ оқу орындарында оқулық есебінде жұмсалған елеулі еңбек болды. Онда грамматикалық атаулар мен дыбыс, буын, сөз, сөйлем құрылыстары жайында жүйелі түрде мағлұматтар берілген. Синтаксиске қатысты бастапқы мағлұмат үшінші «Тіл - құралында» баяндалады. Бертінде, 1930-1940 жылдары қазақ тілінің бірнеше грамматикасы шықты, синтаксиске арналған азын-аулақ зерттеулер мен шағын мақалалар жарияланды. Оларда жай және құрмалас сөйлемдер синтаксистерінің негізгі мәселелері біршама тәуір баяндалады да, сөз тіркесінің синтаксисі атаусыз қалады. С.А.Аманжолов пен С.Н.Сауранбаевтың бірігіп жазған оқулықтары шықты.

Бұларда сөйлем мүшелерінің тіркесі жайында айтылғандарды сөз тіркесіне де қатысы бар деп қарауға болар, бірақ синтаксистің еленбей жүрген келелі саласы сөз тіркесі